

Az első világháború pénzügyi vonatkozásai

A háborúk mozgatóerőinél állandóan felbukkan a pénz szerepe. Az elmúlt évszázadok háborúit mindig zsákmány- és területszerzés motiválta, eltekintve néhány ideológiai vagy vallási konfliktus gerjesztette hadi eseménytől. Bár, ha alaposabban szemügyre vesszük, még a vallási háborúk okai is a pénzre vezethetők vissza; elég, ha csak a reformáció elterjedése miatti ellentétek véres évtizedeire gondolunk.¹ S akkor még nem is említettük az iszlám vallás terjedését napjainkban, amely a pénzpoltikájában szigorúan tiltja a túlzott kamatszedést.²

Az első világháború kitörésének következményei hatással vannak a jelen történéseire is; az akkori események átrajzolták a térképeket, s a világ új gazdasági erővonalak mentén tovább globalizálódott.

(Az első világháború feldolgozottsága) A „Nagy Háború” történetét, ahogy az angolok még ma is nevezik, számos történész feldolgozta; kiváló elemzések, publikációk, könyvek, filmek születtek, legutóbb a háború kitörésének századik évfordulója alkalmából. Valamennyi szerző egyetért abban, hogy ez a háború pusztítás tekintetében jóval felülmúlta a korábbi időszak valamennyi katonai konfliktusát. Azonban időről időre új viták generálódnak, átértékelések látnak napvilágot, új források és archívumok válnak hozzáférhetővé, ahogy a körülmények (elsősorban politikai) változása ezeket lehetővé teszi, illetve kikényszeríti. A téma bőséges külföldi szakirodalmá mellett a hazai palettán is üdítő színfolt jelentkezett: a nagy világegés centenáriumi évében nálunk is megjelent tanulmánykötet az első világháború átfogó elemzését adja.³

A tanulmányok szerzői a 20. század „öskatasztrófáját”, az első világháború számos, Magyarországon még kibeszéletlen kérdését vetették fel és válaszolták meg. Új szemléletű, ideológiai korlátoktól megszabadított írásaikban saját és a legújabb nemzetközi kutatások eredményeit ötvözték. Nem az első világháború történeti monográfiáját készítették el, hanem az eddig elhallgatott vagy meghamisított eseményeket és magyarázatukat igyekeztek korrigálni. Eközben komplett egészet kínálnak: a központi hatalmak, az antant hatalmak és a perifériák legfontosabb eseményeit és kérdéseit, majd a Párizs-környéki békekonferenciák (1919–1920) határozatait és következményeit tárgyalják, illetve a háborús felelősség kérdését járják körül.⁴ A szerkesztő pedig folytatja korábban meghonosított gyakorlatát, hogy a kötet végén dokumentumokkal hitelesíti a tanulmányok megállapításait.

Az angol történészek az első világháború kitörése előtti éveket hajlamosak a halmozódó feszültségek és az erősödő válság tükrében ábrázolni. Szerintük a háború nem 1914 nyarán robbant be a köztudatba, hanem már egy évtizede jelen volt. Hivatalos történetírásuk tizenegy kötetben foglalta össze a háború eredetének brit dokumentumait (*The British Documents on the Origins of the War, 1898–1914*), amelyet 1926–1938 között adtak ki. A háború kitörését egy nemrégiben megjelent német történeti munka még korábbra, kilenc diplomáciai válság utolsó mozzanatára teszi: az 1875. évi francia–német „háború küszöbén”-válság; az 1875–1878. évi keleti válság; az 1885–1888-as bulgáriai válság; az 1886–1889-es Boulanger-válság; az 1905–1906-os marokkói válság; az 1908-as boszniai válság; az 1911-es agadiri válság, valamint az 1912–1913-as balkáni válság. Több angol történész a háború gyökerét a Német Birodalom 1871-es megalapításáig vezeti vissza, külön hangsúlyozva az 1897 utáni angol–német haditengerészeti versenyfutást. Az Osztrák–Magyar Monarchia politikájával foglalkozó szerzők pedig jóval későbbre teszik a háború

előtti visszszámhlást. Manapság már olyanok is akadnak, akik szerint 1914 nyarán a háború villámcsapásként érkezett.⁵

Általánosan elfogadott vélemény szerint az európai társadalmak politikailag már jóval a háború kitérése előtt készen álltak a háborúra, ezért számukra inkább megkönnyebbülést, mintsem meglepetést okozott. Azonban a gazdaság – beleértve az ipari termelést és a fegyverkezési készülődést, a mezőgazdaság pedig az élelmiszertermelést – egyáltalán nem volt felkészülve, különösen nem egy elhúzódo háborúra. Az első világháború óriási megrázkódtatást jelentett, nem pedig egy régóta megjósolt válságot. Éppen ezért lehetnek a háború következményei is világrengetők. Ugyanis általában az előre nem látható események okoznak hatalmas zürzavart, nem pedig a várhatóak.

(Az első világháború közeledtének alábecsülése) Ha bármelyik társadalmi csoportnak érdekében állt a világháború közeledtének előrejelzése, akkor az Londonnak, a háború előtti világ legnagyobb nemzetközi pénzügyi piacának befektetői és pénzügyi szakembereinek érdeke volt. Ennek oka egyértelmű: háború esetén rengeteg veszítenivalójuk volt. 1899-ben Ivan Bloch varsói pénzügyi szakember úgy becsülte, hogy „a háború azonnali következménye a részvények árfolyamának 25–50 százalék közötti esése lenne”. A befektetők, különösen a nagyhatalmak által kibocsájtott részvények tulajdonosai azonban aligha engedhették meg maguknak, hogy az ilyen kijelentéseket és híreket készpénznek vegyék. Valószínűsíthető tehát, hogy a befektetők minden, a háború lehetőségét növelő eseményre érzékenyen reagáltak volna. Mégis a londoni City és legjobban értesült bankárai közül is jó néhányan csak későn fogták fel, hogy a háború a küszöbön áll.

1914-ben az N. M. Rothschild & Sons még mindig a City legmeghatározóbb cégének számított. Párizsi és bécsi unokatestvéreikkel szoros együttműködésben a londoni Rothschildok uralták a részvényt piacot szinte egy teljes évszázadon keresztül, azóta, hogy Nathan Mayer Rothschild a waterlooi csata előtt és utána megalapozta a család vagyonát. A Rothschild családon belül 35 millió fontot meghaladó tőke halmozódott fel az első világháború előestéjéig, és bár mindez családi vagyonnak számított, a hatalmas portfóliót üzletársak kezelték, amelynek jelentős részét a legbiztonságosabb befektetési formának tekintett és a Rothschildok által legjobban ismert európai állami kötvényekben tartották.⁶ Nem csoda, hiszen az új részvényeket ők maguk jegyezték a londoni piacon. Ha valakinek, hát nekik sok veszíteni valójuk volt egy európai háború esetén, már csak azért is, mert a három család szinte biztosan megosztottá vált volna, és a párizsi Rothschildok, sőt talán a londoniak is a bécsi ház ellenségévé váltak volna. Mégis a háború kitérése szinte teljesen meglepte őket is. 1914. július 22-én Lord Rothschild azt mondta párizsi rokonainak, hogy ő „inkább a befolyásos körök jól megalapozott véleményét” osztja, „miszerint, hacsak Oroszország nem támogatja Szerbiát, az utóbbinak fület-farkát be kell húznia, márpedig Oroszország afelé hajlik, hogy csendben maradjon, mivel a körülmények nem kedveznek egy előrelépésnek”. Másnap azt írta, hogy szerinte „a különféle vitás ügyeket fegyverek nélkül is el fogják rendezni”. Mielőtt a Szerbiának küldött osztrák ultimátum részletei ismertté váltak volna, Lord Rothschild azt jósolta, hogy a szerbek „minden téren elégtételt adnak”. Július 27-én kijelentette, hogy osztja az „általános véleményt, hogy Ausztria jogos követeléseket támasztott Szerbiával szemben, és nem volna helyes, ha a nagyhatalmak elsietett és helytelen módon cselekedve bármi olyat tennének, amit egy durva gyilkosság megbocsájtásaként lehetne értelmezni.” Biztosra vette, hogy a brit kormány „minden követ megmozgat az európai béke megóvása érdekében”. Július 29-én francia rokonainak már azt mondta: „Nagyon nehéz bármilyen felettébb kedvező véleményt nyilvánítani, mégis talán elmondhatom, hogy helytelennek tartjuk (a francia véleményt), amiért a német császárnak

gonosz szándékot és titkos üzemeket tulajdonít, őt ugyanis bizonyos szerződések és ígéretetek Ausztria megsegítésére kötelezik, ha Oroszország támadást intézne ellene, ám ez az utolsó dolog, amit tenni kíván.” A német és az orosz uralkodók „távíron keresztül közvetlen kapcsolatban álltak egymással a béke érdekében”; a német kormány pedig őszintén kívánta, hogy bármely háború „lokalizált” maradjon. Július 31-én Rothschild továbbra is hitelt adott azoknak a „mendemondáknak a Cityben, hogy a német császár minden befolyását latba vetette Szentpéterváron és Bécsben, hogy olyan megoldást találjon, amely nem kelt visszatehetséget sem Ausztriában, sem Oroszországban”. Rothschild tehát csak az utolsó pillanatban kezdte átlátni az események súlyát.⁷

Július 22-én, több mint két héttel a szarajevói merénylet után, a *The Times*-ban megjelent az első olyan angol nyelvű értékelés, amely felvetette annak lehetőségét, hogy a balkáni események esetleg negatív pénzügyi következményekkel járhatnak. Az újság 19. oldalán olvasható cikk a következőket tartalmazta: „A tőzsdék nyitáskor tapasztalható forgalmát teljes mértékben beárnyékolta a hír, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia közötti kapcsolat egyre feszültebbé válik. [...] A közel-keleti helyzet súlyosbodása következtében a (tőzsde) tagjainak figyelme pillanatnyilag elterelődött az ulsteri válságról [...], mivel általában véve egyre kisebb a hajlandóság a kötelezettségvállalás növelésére mind a belföldi, mind pedig a külföldi kilátások bizonytalansága következtében.”

A *The Economist* július 24-i száma azonban sokkal inkább aggódott „az Ulster miatti folyamatos feszültség” miatt, mint a balkáni események miatt. Ugyanezen újság augusztus 1-i száma nyilvánvalóvá tette, mennyire meglepték a Cityt az előző hét eseményei: „A pénzügyi világ megrendült a sorozatos csapások következtében, amilyeneket a nemzetközi hitelpiac érzékeny rendszere ez idáig még nem tapasztalt, sőt elképzelni sem tudott. [...] Ilyen széles körben elterjedt és ilyen világméretű dolog ezelőtt még nem volt ismeretes. Semmi sem bizonyulhatott volna inkább lehetetlennek a modern civilizáció és a háború együttes létezése szempontjából, mint ez a mostani [...] árobbanás, amit nem egy kisebb háború kitörése idézett elő, hanem az egyes európai nagyhatalmak közötti háborútól való félelem.”

Még augusztus 1-jén is, amikor Oroszország már megkezdte az általános mozgósítást⁸, a *The New York Times* szalagcíme mélységes optimizmust sugallt: A CÁR, A CSÁSZÁR ÉS A KIRÁLY MÉG MEGÁLLAPODhatnak a BÉKÉBEN.⁹

Bármilyen esemény, amely növelni látszott a háború esélyét, érezhető hatást gyakorolt a részvényt piacra. A háború új részvények kibocsájtását jelentette, vagyis megnőtt a részvények száma, így a meglévő részvények ára csökkent. A háború továbbá azt is jelentette, hogy nőtt a papírpénz mennyisége és csökkent a pénz vásárlóereje, amelyvel a részvények értékét meghatározták. Egy valamirevaló befektető tehát, aki előre látta egy nagyobb háború kitörését, a káros hatások tudatában eladta részvényeit. Ha a pénzpiacra látták volna az 1914–1918-as háború közeledtét, csökkenést kellene látnunk a részvények árában, vagy növekedést a részvényhozamban (mivel a hozam a kockázat emelkedésével arányosan növekszik, az pedig alapvetően a részvény után fizetett kamat, osztva a piaci árral). Aligha jelezhetette azonban a világháború közeledtét, hogy 1914 júliusáig a pénzügyi piac legtöbb indikátora a kockázati tényezők csökkenését mutatta a befektetők számára.

(*Tőzsdévalóság a háború kitörésekor*) Amikor a háború kitörésének valószínűsége növekedett, az ilyenkor szokásos pánik ragályként terjedt: a már több mint egy hete mélyrepülésben lévő bécsi és a budapesti piacokat július 27-én, hétfőn bezárták. Szentpétervár két nappal később követte példájukat, csütörtökre pedig a *The Economist* szerint a berlini és párizsi börzék már csak formálisan tartottak nyitva.¹⁰

A kontinens tőzsdéinek bezárása hatványozott válságot generált Londonban. A külföldiek, akik kereskedelmi számlákat vezettek Londonban, sokkal nehezebben tudtak átutalásokat teljesíteni, azok a brit bankok pedig, amelyek elfogadták a külföldi számlákat, hirtelen általános teljesítésemaradást tapasztaltak a számlák lejártakor. Ugyanakkor a letétbe helyezett kontinentális tőkét nagymértékben kivonták a londoni bankokból, a külföldi értékpapírokat pedig eladták. Mint azt Lord Rothschild július 27-én idegesen tudatta francia unokatestvérével: „Minden külföldi bank, különösen a németek, hatalmas összeget vettek ki a tőzsdéről ma, és [...] a piacokon meglehetősen úrrá lett a csüggedés.” London, ahogyan a *The Economist* megfogalmazta, „az egész európai kontinens likvidálási szeméttelrakójává vált”. Július 29-én a kereskedelem ténylegesen megszűnt. A következő napon elterjedt a hír, hogy a jól ismert tőzsdei brókerház, a Derenburg & Co. is tönkrement. Mindehhez hozzájött, hogy az Angol Bank 3%-ról 5%-ra növelte a kamatlábát, és ezzel még nyomasztóbbá vált a helyzet. Július 31-e reggelén beütött a „végső mennykő”, ahogy a *The Economist* leírta az eseményeket: a tőzsde bezárása, amelyet az Angol Bank újabb kamatláb emelési döntése követett, ezúttal 8 százalékra. A londoni tőzsde július 31-ei bezárást követően, 1915. január 4-ig nem is nyitott ki. Ennél jobban semmi sem érzékeltethette, mekkora pénzügyi válságot keltett a háború kitörése.¹¹

A Wall Streeten is hasonlóan alakult a helyzet. A *The New York Times* „tűzvész”-t emlegetett, bár a válság más formában jelentkezett. Ott a súlyos helyzetben lévő európaiak szerették volna felszámolni az amerikai vasútépítésbe fektetett értékpapírjaikat, amelyeknek 20 százaléka külföldi kézben volt, és ez azzal fenyegetett, hogy az utolsó, 1907-es „nagy pánik”-nál is súlyosabb válságot idéz elő. Megfigyelhető volt, hogy 1914 nyár végéig jelentős mennyiségű arany áramlott ki New Yorkból, nyilvánvalóan a szentpétervári tartalékképzési erőfeszítés következtében. A kivét a Szerbiának küldött osztrák ultimátum után érte el csúcspontját. A fontsterling szárnyalt a dollárhoz képest, mivel a befektetők elkeseredetten próbálták visszahelyezni tőkéjüket Európába. Természetesen az európai eladások rontották az amerikai tőzsdéárakat, amelyek az öt nappal később bejelentett osztrák hadüzenet hírére 3,5 százalékkal estek. A londoni tőzsde bezárásával egyidejűleg döntöttek az amerikai tőzsde bezárásáról, amelyet William McAdoo pénzügyminiszter is erőteljesen támogatott. McAdoo időközben tartalék bankjegyeket pumpált az amerikai bankrendszerbe, hogy elkerülje a New York-i City fizetéseképtelenségét jókora külföldi adóssága tekintetében, valamint a Háborús Kockázati Biztosítási Hivatal létesítésével elősegítse az amerikai export Európába hajózását, hogy az arany visszafelé áramoljon. E rendkívüli intézkedések nélkül a Wall Streetet bizonyára a hét évvel azelőttinél is súlyosabb banksőd sújtotta volna.¹²

(A pénzügyi piac nehézségének okai) Miért nem ébredt fel időben a pénzügyi piac? Talán, mert a befektetők egyszerűen alábecsülték a háború lehetséges hatását a részvényportfóliókra, ezzel ők váltak az úgynevezett „rövid háború” illúziójának első áldozataivá.

1914. november 1-jén Ribot francia pénzügyminiszter azt állította, hogy a háborúnak 1915 júliusára véget kell érnie, és ezt a nézetet többen is osztották. Hasonlóan optimista volt John Maynard Keynes is, aki 1914. augusztus 10-én úgy érvelt, hogy: „meglehetősen bizonyos volt abban, hogy a háború nem tarthat tovább egy évnél [...]. A világ – magyarázta – szörnyen gazdag, a vagyona azonban szerencsére olyan típusú, amelyet nem lehet gyorsan háborús célokra fordítani: dolgok gyártására alkalmas munkaeszközök formájában van, amelyek nem alkalmasak a háborúskodás céljaira. Amikorra az összes rendelkezésre álló vagyont felhasználják – ami szerinte nagyjából egy évet venne igénybe – a nagyhatalmaknak békét kell kötniük.”¹³

A fiatal professzor üres optimizmusát azonban már nem sokan osztották a Cityben. Ekkorra a Rothschildok teljes egészében felfogták az előttük álló válság nagyságát. „A háború eredménye [...] kétséges – jegyezte meg Lord Rothschild július 31-én –, de akármi lesz is az, a vele járó áldozat és nyomorúság döbbenetes lesz és kimondhatatlan. Ebben az esetben a csapás nagyobb lesz, mint bármi, amiről eddig hallottunk vagy tudtunk.” A *The Economist* szerkesztői augusztus 1-jén felindultan jósoltak meg „egy minden eddiginél nagyobb háborút, amely annyi életet követel és olyan pusztítást fog hozni minden, a modern civilizációhoz kapcsolható dolog tekintetében, hogy nagysága miatt lehetetlen volna megszámlálni vagy felmérni, és olyan megdöbbentő szörnyűségek járnak majd vele, hogy az minden képzeletet felülmúl.”¹⁴

(*Gazdasági háború*) A történészek nagy része egyetért abban, hogy az első világháború egyúttal gazdasági háború is volt – harc a nyersanyagokért és a piacok megszerzéséért. A Német Birodalom hadicéljai Franciaország meggyengítésén túlmenően 1914. szeptember 9-i hadicél-irányvonalaiiban egyenesen olyan kereskedelmi szerződést tervezett kötni Franciaországgal, amely az országot „gazdaságilag függővé teszi Németországtól, s amely Franciaországot termékeink felvevő piacává változtatja, és emellett megteremti annak lehetőségét, hogy Franciaországból kiiktassuk az angol kereskedelmet. E kereskedelmi szerződésnek számunkra Franciaországban pénzügyi és ipari mozgásszabadságot kell teremtenie, mégpedig úgy, hogy a német vállalkozások a francia cégeknek kijáró bánásmódban részesüljenek.”¹⁵

A német ipar, amely nagymértékben függött a hirtelen ellenséggé vált külföldről történő behozataltól, 1914-ben még nem volt felkészülve a háborúra. Ugyan a katonai vezetők gyors győzelmet ígértek (tulajdonképpen mindig ezt teszik), de stratégiája egy komolyabb helyzetre csak a birodalmi banknak volt. Már 1911-ben csendben felmondta a márka előírt aranyfedezetét, és a spandai Juliusturmban őrzött államkincstárt hozzácsapta az állami aranytartalékhoz – az 1871. évi Franciaország elleni győzelem után fizetett jótételből még rendelkezésre álló 120 millió aranymárkával együtt. A birodalmi kormánytól függő jegybank ezen felül kerülő úton, az újonnan alapított kölcsönpénztárakon keresztül lehetőséget teremtett magának arra, hogy a háború finanszírozására szinte korlátlanul rendelkezésre álljon a pénz.¹⁶

Már rövidebb idővel a háború kitörése után megmutatkozott, hogy az ipar viszont milyen kevésbé volt felkészülve a háborúra: már 1914 októberében elfogyott a hadsereg lőszerkészlete. A tüzérség a nyugati fronton november 14-én csak négy napra elegendő gránáttal rendelkezett. A Marne menti csatában a német tüzérség több löszert lőtt el, mint 1870–71-ben az egész német–francia háború idején. Az I. világháború ennek folytán a nyersanyagokért folytatott olyan háborúvá vált, amely korábban ismeretlen volt.¹⁷

A hadigazdasági helyzet pedig tovább éleződött, mert a Németország háborús ellenfelei által életbe léptetett kereskedelmi zárlatok és blokádok súlyosan éreztették hatásukat. A központi hatalmak a hiányzó nyersanyagokat pótlólagos termékekkel igyekeztek kiváltani: 1916 májusában kezdődött el a Leuna Művek építkezése, amelyben a lőszergyártáshoz nélkülözhetetlen ammóniát állították elő; az eljárás Fritz Haber és Carl Bosch kémikusok találmányán alapult, akik az eljárás felfedezéséért Nobel-díjat kaptak. A blokáde előtt Németország évente 770 000 tonna salétromot importált Chiléből. Mivel gumiból is akadozott az utánpótlás, butadiénből és nátriumból kifejlesztették a mesterséges kaucsukot, amelyet később nagy mennyiségben állított elő az erről elnevezett I. G.-Farben-Werk Buna.¹⁸

Mivel a háborús katonai igények elsőbbséget élveztek, elsősorban a civil lakosság számára volt érezhető az ellátási zavar és a növekvő áruhiány.¹⁹

A menedzser Walther Rathenau érdeme volt, hogy a hadiipar ellátása a szükséges nyersanyagokkal a blokádnak ellenére sikerült. Apja, Emil az AEG (*Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft*) alapítója volt. Amikor az ifjabb Rathenau 1914. augusztus 8-án, néhány nappal a háború kitörése után Eric von Falkenhayn hadügyminisztertől megtudta, hogy nincsenek sem tervek, sem intézkedések az ország stratégiaiul fontos nyersanyagokkal való biztonságos ellátására, a minisztériumban ő maga szervezett meg néhány hónap alatt egy hadianyag-ellátással foglalkozó osztályt.²⁰ Ez a szervezet (később már Hadiélelmezési Hivatal: KAR) az érintett szakmai területek szereplőivel közösen, részvénytársaságok formájában 200 „hadianyag-társaságot” alapított, így például a hidrogén vagy a mangánérc utánpótlására.

Így a nemzetközi blokádra való reagálás kényszere alatt egy öngazgatásból és állami igazgatásból, tervgazdaságból és piacgazdaságból álló összetett gazdasági formáció jött létre, amelyet lehet ugyan „közös gazdaságnak” nevezni, valójában azonban „hadiszocializmusnak” is tekinthetjük.²¹ Rathenau, a közös gazdasági rendszer kezdeményezője hamar felőrlődött a bürokrácia és a hadsereg közötti állandó civakodásban. 1915 tavaszán átvette az AEG élén az elnöki posztot. Hevesen bírálta a háború nyereszkezőit és a magánmonopóliumokat, akik tisztán „csak” üzletnek tekintették a háborút.

(*Német hadigazdasági gondok*) A német kényszergazdaság azonban nem működött jól. 1915 februárjától Berlinben, júniustól az egész birodalomban már csak jegyre volt kapható a kenyér. A közellátást egy Hadigabona-gazdálkodó Társaságnak (*Kriegsgetreidegesellschaft*) kellett biztosítania, amelynek ügyleit az akkor még egymástól független *Hapag* és a *Norddeutscher Lloyd* hajózási társaságok szakértői irányították.

A német lakosság csak később tapasztalta meg, mibe került neki a háború: 155 milliárd márkába. Ebből 9 milliárdot tettek ki az adók – kilenc hadikölcsönjegyzésből 98 milliárd márkát gyűjtöttek össze. 1917-ben még hétmillió német jegyezte a hatodik hadikölcsönt, ők ebben még mindig hazafias kötelességüket látták.

A pénzmennyiség Németországban a négy háborús év alatt 285 százalékkal emelkedett. A papírpénzforgalom 1,8-ről 22,8 milliárdra emelkedett, a köztartozás 156 milliárd márkára nőtt. Egyedül a kölcsönök és a hitelek adósságszolgálatára a rendes bevételek 126 százalékát tette ki, tehát csak új adósságok útján volt finanszírozható. Ráadásul a versailles-i békeszerződés alapján Németországnak első részletben 20 milliárd arany márkát kellett jóvátételként fizetnie. A teljes jóvátételt 1921-ben 138 milliárd arany márkában határozták meg.²²

A kormány és a Reichsbank felelősei csak egy kiutat láttak: az infláció eltűrését, sőt növelését, annak érdekében, hogy a pénzt olcsóbbá és az adósságokat finanszírozhatóvá tegyék. Azokat, akik készpénzüket az időközben elértéktelenedett hadikölcsönökbe fektették, egyszerűen kifosztották. Mindazok pedig, akik értéktárgyakba vagy ingatlanokba fektettek – közöttük a junkerek, a mezőgazdasági nagybirtokosok, vagy a fegyverkezési iparból hasznot húzók –, a háború nyertesei közé tartoztak.²³

Az első világháború tehát kezdettől fogva egyértelműen gazdasági háború is volt. Hosszú távon legnagyobb jelentősége a világpiacokra való kijutásnak volt. Az európai hatalmak gazdaságai ugyanis régóta túlságosan is függtek a globális kereskedelmi folyamatoktól ahhoz, hogy csupán önmagukra számítva, tartósan fennmaradhassanak. A tengeri blokádnak fontos fegyvernek bizonyultak abban, hogy az élelmiszer-, a nyersanyag- és az áruszállítás meghiúsítása révén az ellenséget meggyengítsék. Így zárta le Nagy-Britannia és Franciaország az Atlanti-óceánra és a Földközi-tengerre vezető hajóutakat. A blokáddal érintett központi hatalmak és szövetségeseik viszont a Keleti-tengeren és a

török tengerszorosokon keresztül folytatott orosz külkereskedelmet blokkolták. A gyenge infrastruktúra nem tette lehetővé Oroszország számára, hogy az így keletkezett veszteségeket az északi jégmentes és a távol-keleti kikötőkön keresztül pótolja.²⁴ Nem véletlen, hogy azok a hatalmak, amelyek kijutását a világtengerekre ily módon meggátolták, végül a nagy vesztesek közé tartoztak. Miközben a hadigazdaságaik egyre kevésbé tudták a szükségleteket fedezni, az antanthatalmak csaknem akadálytalanul elláthatták magukat a világpiacon. Ebben nagy segítségükre volt gyarmatbirodalmuk. Ám ugyanilyen fontos volt a hozzáférés az Egyesült Államok piacához, amely a 19. és a 20. század fordulójára új hatalommá nőtte ki magát.

(Az Egyesült Államok pénzügyi előretörése és a Fed megalapítása) A nemzetközi beruházó bankárok erre az időre már Amerikában is fokozatosan átvették a pénzügyek, rajta keresztül a gazdaság irányítását. Ezeknek a pénzügyi csoportoknak sikerült megvásárolniuk az amerikai törvényhozás tagjait, illetve félrevezetniük az amerikai közvéleményt és 1913 decemberében így rá tudták kényszeríteni az Egyesült Államokra a világ legnagyobb magántulajdonban lévő pénzügyi kartelljét, a Federal Reserve System-et.²⁵

A Fed lehetővé tette, hogy a gazdasági folyamatokat irányító nemzetközi pénzügyi csoportok kellően finanszírozni tudják azt a világháborút, amely teljesen megváltoztatta a korábbi gazdasági struktúrákat.

Az Egyesült Államok gazdasága számára ragyogó lehetőségek nyíltak meg: 1914–1917 között a kivitel megnégyszereződött. Egyedül a vas- és acéltermelés 76%-al nőtt. A mezőgazdaság is álomszerű növekedési rátát ért el, ez az exporttömeg az antanthatalmaknak jutott. Jóllehet az Egyesült Államok kinyilvánította semlegességét, ezzel közvetve mégis állást foglalt (erőteljesen támogatta az angolokat, ugyanakkor teljes embargót hirdetett a központi hatalmakra vonatkozóan). A német vezetés ezért feljogosítva érezte magát arra, hogy blokádot létesítsen az Atlanti-óceánon áthaladó kereskedelemmel szemben. Tengeralattjáróiknak el kellett vágniuk Nagy-Britanniát a létfontosságú áruk behozatalától.

(Amerikai katonai érdekek és sikerek) Az Egyesült Államok a háború éveiben egyre mohóbb kereskedelmet folytatott az antanthatalmakkal. Ez a ragyogó konjunktúra (befektetések és hitelezés) veszélybe került volna, ha a központi hatalmak legyőzik kereskedelmi partnereiket és adósaikat. Ezért a gazdasági megfontolásoknak hatalmas szerepük volt abban, hogy az Egyesült Államok 1917. április 6-án – nagypénteken – belépett a háborúba.

A német katonai vezetés abból indult ki, hogy az Egyesült Államok aligha lesz képes nagyobb csapatokat az európai hadszínterekre küldeni. Végül ez bizonyult legnagyobb tévedésüknek. A 200 ezer fős hivatásos hadsereg az általános hadkötelezettség bevezetése után másfél éven belül négymilliós hadsereggé vált. Mintegy kétmillió katonát szállítottak át az amerikaiak veszteség nélkül az Atlanti-óceánon Franciaországba, a nyugati frontra. S ők döntötték el a háborút. Nem voltak különösen jól felszerelve és kiképezve, de ez a friss katonai tömeg morálisan agyonnyomta az állóháborúban addigra megfáradt német hadosztályokat. A harcok során és különféle betegségek következtében kb. 117 ezer amerikai katona vesztette életét. Az amerikaiak hadba lépése, a szövetséges Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása, valamint a saját hátországból kitört 1918. októberi forradalom arra készítette a Német Birodalmat, hogy fegyverszünetet kérjen.²⁶

Tárgyalási alapul az idealista Wilson²⁷ elnök tizennégy pontos programja szolgált, amely a népek önrendelkezési jogából kiindulva, igazságos békét ígért. Az Egyesült Államok történelmében először emelkedett világhatalmi rangra.

Az I. világháború a globális erőviszonyok megváltoztatásával végződött. Négy birodalom, a Német Birodalom, az Osztrák–Magyar Monarchia, az Orosz Birodalom és a Török Birodalom omlott össze. A háború minden szörnyiségével az előrehaladó globalizáció kifejeződése volt. Amellett, hogy több kontinensen és valamennyi világ-tengeren folyt, óriási hadseregeket is viszonylag gyorsan mozgatott, felszerelésükkel együtt. Mindez azt mutatta, milyen kicsi lett a világ. Az is világossá vált, hogy milyen szorosan összefonódott a világgazdaság hálózata. Aki kiszorult a világpiacon, hosszú távon esélytelenné vált. Az egyik legfontosabb amerikai hadicél a piacok megnyitása (másként fogalmazva: más piacainak elvétele, megszerzése) és ezzel további, immár békés globalizáció volt. Az Egyesült Államok háború utáni, saját maga által előidézett elszigetelődése – az amerikai szenátus 1920 márciusában megtagadta a versailles-i békeszerződés ratifikálását – elárulta ezt a célt, és egyben akadályozta a súlyosan károsodott világgazdaság gyógyulását.

A gyarmattartó birodalmak számára a háborúnak még egy elgondolkodtató következménye is volt: a győztesek a német gyarmatokat és a Török Birodalom megszállt részeit nem tudták egyszerűen csak bekebelezni. E területeket az újonnan alapított Népszövetség (a mai Egyesült Nemzetek Szövetsége, az ENSZ elődje) mandátumos területeiként adták át nekik, azzal a kifejezett rendelkezéssel, hogy előkészítsék függetlenné válásukat. Az első világháborúban elért győzelemmel a brit és a francia gyarmatbirodalom elérte legnagyobb területi kiterjedését, de ugyanakkor hatni kezdtek azok az erők is, amelyek a második világháború után összeomlásukat előidéztek.

(A Párizs környéki békék történelmi tévedései) A győztesek képtelennek bizonyultak arra, hogy az első világháború globális katasztrófájából levonják a helyes következtetéseket. Ahelyett, hogy szembenéztek volna az általuk gerjesztett globalizálódás kihívásaival és egy nyitottabb és igazságosabb világrend létrehozásán fáradoztak volna, ragaszkodtak ahhoz a gögös, nacionalista, kapzsi és kisztíliú gondolkodáshoz, amely már 1914 előtt is a bajok forrása volt.

A Párizs-környéki békerendszer hosszú távon új konfliktusokat provokált, megmérgezte az egész 20. századot, s rendelkezései kódolták a második világháborút.²⁸ Archibald Wavell brit katonatiszt, aki Allenby tábornok alatt a Közel-Keleten szolgált, szarkasztikusan így kommentálta az eredményt: a „minden háborúnak véget vető háború” befejezése után úgy tűnik, Párizsban nagy sikerrel dolgoztak egy „minden békét lezáró békén”.²⁹

A Párizs környéki békekonferencia jelentősen átrajzolta Közép- és Kelet-Európa, valamint Elő-Ázsia országainak térképét Finnországtól a Balkánon keresztül az arab félszigetig. Megszűnt az 1914-ig öt hatalomra támaszkodó európai rendszer.

A közép-európai térségek hanyatlására legnagyobb hatást az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztása gyakorolt, amelyet a központi hatalmak 1918. első félévi sikereit követően 1918 nyarán határoztak el Párizsban. A Párizs környéki békék megszüntették Közép-Európa régi gazdasági és kulturális kötődéseit. A Duna-medence végleges határait a kisebb népek mértéktelen követelései és a nagyhatalmak többnyire mérsekelt tervei közötti kompromisszum révén alakították ki. 12 000 km új határ – és vámhatár – alakult ki, és súlyos nemzetiségi problémák jelentkeztek. A régió reménytelenül vegyes etnikai viszonyaiból következett, hogy nem nemzetállamok, hanem nemzetiségi kisebbségekkel erősen megterhelt állami képződmények jöttek létre. Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában (a Szerb–Horvát–Szlovén Államban) és Romániában a nemzetiségek a népesség 30%-át alkották.

Kialakult a megcsonkított nemzetállam típusa is, amelytől nemzetileg homogén területeket szakítottak el. 1919–1920-ban a nemzeti önrendelkezés jogának következetes megvalósulása akadályokba ütközött, mert a határokat a legtöbb esetben nem etnikai-nyelvi, hanem politikai megfontolások alapján határozták meg.

Szinte felfoghatatlanok az emberi közösségeket érintő változások: kivándorlás és áttelepítések, kisebbséggyűlölet az új államhatárokon belül. Akkor kezdődtek a népek áttelepítései (1923-ban görög–török lakosságcsere a Népszövetség keretén belül), amelyek máig sem jutottak nyugvópontra.

A győztes Franciaországgal szemben nem állt ütőképes kontinentális nagyhatalom; a közép- és kelet-közép-európai nagyhatalmak helyén megalakult közepes és kisebb államok csak szaporították a konfliktusok számát, mert egymás közötti feszültségeik inkább veszélyeztették az egyensúlyt, mintsem hozzájárultak volna a megszilárdításához.

A gazdasági világválság idején Franciaország nem volt képes a Duna-medence országainak gazdasági megsegítésére, s a térségbe mindinkább Németország nyomult be. A nemzetiszocialista Németország az 1930-as évek közepére megszilárdította délkelet-európai pozícióját, amely végül „félhivatalos német birodalomhoz” vezetett Délkelet-Európában.³⁰

(Pénzügyi politika és a gazdaság fejlődése Németországban) A weimari alkotmány és a versailles-i szerződés meghúzta azokat a bel- és külpolitikai kereteket, amelyekben belül a köztársaság számos súlyos problémája megoldásra várt. Még nem zárult le a hadigazdaságról a békegazdaságra való átállás és a háború résztvevőinek ismételt beillesztése a munkafolyamatokba. A területi elcsatolások megszakították a korábban jól működő belgazdasági kapcsolatokat, illetve menekültek és kiutasítottak árasztották el az országot. Az állam súlyosan eladósodott, s rendkívül kevés pénzzel rendelkezett. A jóvátételek – 1921. május 1-jéig 20 milliárd aranymárka (az inflációtól független elszámolási egység egy font finomarany 1395-öd része) értékben – súlyos megterhelést jelentettek. Mivel a német császárság az első világháborút nemcsak hitelekből, hanem a készpénz és a könyvelési pénzek megsokszorozásából finanszírozta, a háború után mindez jelentős inflációt okozott.

A köztársaság rendkívüli pénzeszközöket igényelt a jóvátétel kezelésére, a békeszerződés előírásainak teljesítésére, valamint az új állam és szociálpolitikájának kiépítésére. Erzberger pénzügyminiszter ezért 1919–1920-ban a birodalomnak saját pénzügyi igazgatást dolgozott ki az 1918-ig érvényes rendszerrel szemben, amely a tartományok pénzügyi befizetéseitől függött. Az adóbevételeket birodalmi, tartományi és községi adókra bontotta. A birodalom megkapta többek között a jövedelemadó és a fogyasztási adó 100%-át, a forgalmi adó 85%-át és az újjólag bevezetett örökösödési adó 80%-át. A vagyonok egyszeri megadóztatásával Erzberger azt demonstrálta, hogy célja nem egyszerűen az államkassza feltöltése, hanem a háborús nyereségek lefölözése és az igazságos adózás. A birodalom az adók 39%-át, a tartományok 23%-át, a községek 38%-át kapták. A nélkülözhetetlen adóreform persze nem volt problémamentes, mert a tartományok és községek adórészesedésének lefaragása pénzügyi nehézségeket okozott és függő viszonyba kerültek a birodalomtól. Az infláció tovább nőtt, mert a birodalom az indulási kiadások áthidalására újabb eladósodást vállalt, illetve a gazdaságban a jövedelem- és vagyoadót részben az árakra hárították át.

A súlyos indulási helyzet ellenére a háború utáni első évek viszonylag kedvezően teltek el. 1919. július közepén a szövetségesek tengeri blokádjának feloldásával súlyos akadály hárult el a külkereskedelem és az élelmiszerellátás útjából. Az infláció ellenére, szinte teljes foglalkoztatottság mellett megélénkült a béketermelés, s enyhén javult az általános

életszínvonal. A vállalkozói szövetségek, a szakszervezetek és az állam hallgatólagosan tudomásul vette a háborút követő inflációt, mivel az 1921 közepéig tartó gazdasági fellendülés alapját alkotta. Az ipar kedvező munkabérek mellett termelhetett és versenyképessé vált a nemzetközi piacon. Az állami megbízások is – többek között a vasutaknál – fellendítették a gazdaságot, jöllehet növelték az államadósságot. 1920 márciusa és 1921 júliusa között amerikai spekulációs tőke áramlott az országba, mivel a német valuta és dollár átváltási árfolyama stabilan 60 márka körül mozgott. Miközben az ipari termelés 1920–1921-ben világméretekben 15%-kal visszaesett, Németországban 20%-kal nőtt. De az ország 1920-ban még csak háború előtti szintjének 55%-ánál, 1921-ben pedig még mindig csak 66%-ánál tartott. A munkanélküliség 1921-ben nem érte el a három százalékot, s 1922-ben két százalék alá csökkent, miközben külföldön kétszámjegyre nőtt. A gazdasági fellendülés azonban két feltételhez kapcsolódott: ellenőrzés alatt kellett tartani az inflációt, s a jóvátételeknek megfizethetőnek kellett maradniuk.

A győztes hatalmak jóvátételi követeléseai tovább növelték az inflációt. Hosszú előkészítés után a szövetségesek 1921. január 29-én Párizsban a weimari köztársaságot 1921 májusától 226 milliárd aranymárka jóvátételre kötelezték, amelyet 42 év alatt, kezdetben évi két, majd hat milliárd márkás részletekben kell törlesztenie. További fizetesként elkobozták az éves német kiviteli értékének 12 százalékát (megközelítően 1–2 milliárd aranymárka). A jóvátételek 52 százalékát Franciaország, 22 százalékát Anglia, 10 százalékát Olaszország, 8 százalékát Belgium kapta; a fennmaradó 8 százalékon a többi háborús ellenfél osztozott. A rendkívül kemény feltételek kezdeményezője a szövetséges jóvátételi bizottság francia elnöke, Raymond Poincaré volt, aki a húszas években országa miniszterelnökéként és külügyminisztereként a német jóvátételekkel igyekezett leküzdeni országa háború utáni válságát és kiegyenlíteni az amerikai hitelezőkkel szembeni haditartozásokat. A francia közvélemény is Németország tartós meggyengítését és háborúra való tartós alkalmatlanná tételét sürgette. Főleg ezért igyekezett Poincaré a jóvátételi igényeket a versailles-i szerződés területi revíziója eszközének használni: ha Németország képtelen a magas követelések teljesítésére, kihirdetik a szerződésben rögzített szankciókat, nevezetesen a Rajna- és Ruhr-vidék ipari területeinek megszállását, amellyel Franciaország keleti határát a Rajnáig terjeszti ki és ellenőrzi a Ruhr-vidék nehéz- és hadiiparát.

A párizsi jóvátételi határozatok sokkolták a német közvéleményt és a konzervatív és szélsőjobboldali erők malmára hajtották a vizet. Fehrenbach kormánya a követeléseket elfogadhatatlannak és teljesíthetetlennek nyilvánította. A londoni jóvátételi konferencia 1921. március 31-én négy napos ultimátumában a követelések elfogadását vagy ellenjavaslatok beterjesztését sürgette. Az 50 milliárd aranymárkás német jóvátételi ajánlat elutasítása után a szövetséges csapatok március 8-án megkezdték az úgynevezett „szankciós városok” (Düsseldorf, Duisburg és Ruhrort) elfoglalását.³¹

Németországban többhetes kormányválság kezdődött. Közép-Németországban és Hamburgban a kommunista párt vezetésével munkásfelkelések törtek ki. Lengyel szabadcsapatok – a francia megszállók hallgatólagos jóváhagyásával – 1921. május 2-án benyomultak Felső-Sziléziába, ahol a március 20-i népszavazáson 60 százalékos többséggel a Németországnál maradás mellett döntöttek. A német szabadcsapatok ugyan kiűzték a betolakodókat, a Népszövetség határozata azonban mégis Lengyelországnak ítélte a területet, amely újabb elkeseredést váltott ki Németországban. A Fehrenbach-kormány nem kívánt felelősséget vállalni a jóvátételi kötelezettségekkel, ezért május 4-én lemondott.

Időközben a Jóvátételi Bizottság 1921. április–májusban ülésező második londoni konferenciája 132 milliárd aranymárkában állapította meg a német jóvátételek összegét, s évi 2 milliárdos részlet, s éves exportértéke 26 százalékának fizetésére kötelezték. 1921. május 5-én Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Belgium és Japán ultimátumot³⁰ intézett Németországhoz, hogy „még mindig hátralékban van a versailles-i szerződés értelmében ráháruló kötelezettségei teljesítésével”, nevezetesen a lefegyverzéssel, a jóvátételi fizetéssel és a háborús bűnösök elítélésével. A német kormánynak hat napon belül nyilatkoznia kellett az ultimátum feltételeinek elfogadásáról, ellenkező esetben a Ruhr-vidék megszállásával fenyegetőztek, amely addig tart, ameddig Németország a jóvátételi fizetéssel hátralékban van. Az újjáalakuló koalíciós Wirth-kormány és a Birodalmi Gyűlés az ultimátumot annak lejárta előtt egy nappal elfogadta. A birodalmi kormány szemszögéből a londoni határozatok messze meghaladták a német gazdaság teljesítőképességét és a német állam fizetőképességét. Ezért a német kormány 1921–1922-ben állandóan fizetési haladékokat kért és a pénzfizetések áruszállításokra változtatását sürgette az állami eladósodás és az infláció kordában tartása érdekében. A francia kormány pedig e lépéseket a fizetési kötelezettségek alóli kibúvás kísérleteinek tekintette.

A német kormány a jóvátételi szolgáltatások maximális teljesítésével igyekezett bizonyítani a követelések teljesíthetőségét. Egyidejűleg kalkulált inflációs politikával szemléltette a német fizetőképétlenséget, s így kívánta elérni a jóvátételek revízióját. A „teljesítési politika” néven ismertté vált stratégia azonban kétélű fegyvernek bizonyult, mert tovább élezte a növekvő inflációt és céljaira nyilvánosan nem lehetett hivatkozni. Késlekedő eredményei miatt pedig belpolitikailag fokozatosan hitelét veszítette.

Az infláció vesztesei azok a hitelezők voltak, akik a kölcsönadott „jó” pénzükért most értéktelen pénzt kaptak vissza, valamint a fix fizetésűek (munkavállalók, nyugdíjasok, albérlők, bérbevevők, és a takarékkönyvek tulajdonosai), akik egyre kevesebbet vásárolhattak pénzükért.

(A háborús felelősség megállapítása és összefonódása a jóvátételekkel) Az első világháború kitörését követően a háborús felelősség kérdése szinte azonnal felszínre került. Németországban a problémakör³² (*Kriegsschuldfrage*) a háború alatt és után egyaránt nagy figyelmet kapott. A szerzők közül kiemelkedik a jeles német hadtörténész, Hans Delbrück,³³ aki számos publikációval kísérte meg szembeszállni a leegyszerűsítő, propagandisztikus irányvonallal. A vita fő célja német szemszögéből is a háborús felelősség tisztázása, valamint a központi hatalmakat, így elsősorban Németországot, a világháború kitörésében egyedül felelősnek ítéelő szemlélet bírálata volt.

A szembenálló nagyhatalmi csoportosulásokat illetően arra mutatott rá, hogy az antant katonai és demográfiai vonatkozásban egyaránt jelentős fölényben volt. Figyelemre méltóak voltak a német militarizmus cáfolatára irányuló okfejtései. Rámutatott, hogy a szárazföldi haderőt tekintve Oroszország és Franciaország egyaránt megelőzte Németországot. Amíg Németországban a hadsereg békelelétszáma a lakosság alig több mint egy százalékát adta, ez a szám Franciaország esetében 2,17% volt. Oroszország szintén egy százalék körüli értékkel rendelkezett, de lakossága lényegesen nagyobb volt Németországnál. Megállapította, hogy Oroszország és Franciaország katonapolitikája merítette ki a militarizmus fogalmát, mivel céljuk tartósan a német hadsereg nagymérvű meghaladása volt; az egyre növekvő különbség csökkentésére Németország nem tett kísérletet. Delbrück Franciaország esetében Poincaré felelősségét állapította meg; szerinte a francia elnök az antanthatalmak katonai fölényének ismeretében a központi ha-

talmak ellen indítandó esetleges háború feltétlen sikeréről biztosította Oroszországot.³⁴

Sokáig tartotta magát a vélemény, miszerint az 1914-es balkáni válságot a német kormány szélesítette világháborúvá. Ezzel azonban csökkentik a többi európai birodalom közös felelősségét. Először is: az osztrák kormány aligha okolható amiatt, hogy elégtételt követelt Szerbiától a trónörökös meggyilkolását követően. A hosszas tétovázás után, július 23-án Belgrádba küldött ultimátumban lényegében azt követelték, hogy a szerb hatóságok tegyék lehetővé az osztrák tisztviselők számára a merénylet körülményeinek vizsgálatában való részvételt. Minden körülményt figyelembe véve ez nem volt túlzó követelés, még ha vele sérült is volna Szerbia szuverenitása. Szerbia akkoriban kalandor rezsimnek volt tekinthető; uralkodója 1903-ban véres puccs révén került hatalomra, amelynek során az előző királyt, Alekszander Obrenovicot éppen Dragutin Dimitrievics, a Fekete Kéz vezére gyilkolta meg.³⁵

Mai szemszögből Németország volt az egyetlen európai hatalom, amely a terrorizmus áldozatainak oldalára állt annak támogatóival szemben. Számosan a militarista szemléletet vetik a németek szemére, a konfliktus egyik okaként; mindezt azonban a kor gazdasági mutatói és a haderőre költött összegek mértékei cáfolják. 1870–1913 között kizárólag Oroszország költötte nemzeti össztermékének 4 százalékát meghaladó összeget védelemre. Nagy-Britanniában, Németországban és Ausztriában ez az arány átlagosan alig haladta meg a 3 százalékot. Ugyanezen időszakban csak Franciaország (1,5 százalék) és Németország (1,1 százalék) vonultatta be lakosságának több mint 1 százalékát a haderőbe. Mindössze utólag tűnhet Európa fegyveres tábornak, amely alig várta, hogy mozgósíthasson.³⁶

A kérdésre: mennyire volt várt, vagy váratlan a világegés, röviden azt válaszolhatjuk, hogy a bankárok számára a háború villámcsapásként érkezett. A diplomaták számára pedig az utolsó lehetőség volt, amikor a levelezések, a bizalmas eszmecserék és konferenciák szokásos rutinja már mind kudarcot vallott. A tábornokok számára hirtelen sürgetővé vált, mivel a késlekedés kizárólag a másik félnek kedvezne. Az uralkodók, akik mindig arról álmodoztak, hogy a nemzetközi kapcsolatok családi ügyként kezelendők, hirtelen elveszítették a talajt a lábuk alól, és a politikai elitnek, amely uralkodóik fölé kerekedett, a leghalványabb fogalma sem volt arról, mire vállalkoznak.³⁷ A háborús felelősség kérdése azért volt döntő kérdés, mert a békeszerződések ennek alapján állapították meg a jóvátételi fizetéseket.

(A háború finanszírozása és a hitelek törlesztése) A Nagy Háború hatalmas költségeinek finanszírozására valamennyi hadviselő állam jelentős kölcsönöket vett fel, elsősorban a saját állampolgárainak kibocsájtott kötvények formájában.

Franciaország a második világháborúig nagyjából kifizette tartozásait, de ez a teher is hozzájárult ahhoz, hogy nem volt képes felvenni a versenyt a hitleri Németország fegyverkezésével. Az Egyesült Államoknak az első világháború előtt alig volt államadóssága (1916-ban a GDP mindössze 2,7 százalékát tették ki a tartozások), a háborús készülődésekre viszont főként saját állampolgáraitól vett fel 25 milliárd dolláros kölcsönt. Igaz, az Egyesült Államok sokat hitelezett szövetségeseinek, ám a békekötés után sem a britek, sem a franciák nem tudtak fizetni, arra hivatkozva, hogy a német jóvátételre várnak. Az amerikai vezetés az ötletért Nobel-békedíjat kapott Charles Dawes javaslatára 1924-ben Németországnak nyújtott hitelt, amelyből az ország fizetni tudta a jóvátételt – a két európai antant hatalom pedig törleszthetett az Egyesült Államoknak. Mindez jól működött addig, amíg Hitler leállította a jóvátétel és a kölcsön visszafizetését.

A britek ennél is ravaszabbak voltak. Külső adósságaikat ugyan nagyjából rendben törlesztették, a saját állampolgáraiktól felvett hitelekkel azonban más volt a helyzet. Az 1917-ben kibocsájtott, és 3 millió brit által közel 2 milliárd font értékben vásárolt Nemzeti Háborús Kötvényekre eredetileg 5 százalékos kamatot ígértek. Tíz évvel később Churchill javaslatára ezeket 4 százalékos hitelekké „változtatták”, majd később egy részüket olyan, immár csak 3,5 százalékos kötvényekké alakították, amelyek nem kötelezték az államot az eredeti tőke visszafizetésére, amíg a kamatokat rendben törleszti.

Mivel időközben a piacon általában jobb feltételekkel lehetett pénzhez jutni, a brit kormány egészen 2015 márciusáig (!) nem törlesztette az összes ilyen adósságot – így állampolgárai gyakorlatilag egy évszázadon keresztül fizettek azért, hogy hitelezhesék kormányukat (hiszen a tőkét ők maguk is jobb feltételekkel fektethették volna be). Nagy-Britannia 1917 óta becslések szerint 5,5 milliárd fontot fizetett ki kamatként, 2015 márciusában pedig nagyjából 1,9 milliárd fontot törlesztett a megmaradt, még mindig több mint 100 ezer kötvénytulajdonosnak.

Németországban az államcsőd „megoldotta” a belső adósság problémáját, azonban a békeszerződésben kirótt hatalmas jóvátétel hosszú évekre leterhelte a német gazdaságot. Az 1929-ben 112 milliárd márkára csökkentett összeg fizetését Hitler 1933-ban felfüggesztette, a háború után pedig csak 1953-ban kezdtek a németek újra törleszteni (a nyugati szövetségesek az NSZK tartozásának egy részét elengedték). Az egykori jóvátétel utolsó részletét 2010 októberében fizette ki a már újraegyesült ország, amely összességében mintegy 96 ezer tonna aranynak megfelelő értéktől vált meg a versailles-i béke következményeként.³⁸

(A második világháborúhoz vezető út – Keynes: A békeszerződés gazdasági következményei) Az első világháború legfontosabb következménye azonban a második világháborúhoz vezető út szisztematikus kikövezése, majd a fegyveres konfliktus feltételeinek megágyazása volt. Az első világháborút követő béke a háború folytatása volt, csak éppen más eszközökkel. A bolsevikok kihirdették a háború végét, hogy azután az Orosz Birodalmat polgárháborúba taszítsák. A nyugati államférfiak megfogalmazták a békeszerződéseket – a legyőzött központi hatalmak mindegyik államával –, és ezek közül bármelyik kiváló *casus belli*-nek volt tekinthető. És ahogy John Maynard Keynes: *A békeszerződés gazdasági következményei* (1920) című munkájában megjósolta, a „bosszú sem várható magára”. Mint kiderült, Keynesnek csak félig volt igaza. Ő úgy vélte, hogy a versailles-i szerződésben meghatározott pénzügyi terhek képezik majd a háború utáni viszályok gerincét. Az európai „polgárháború” akkor fog bekövetkezni – írta –, „ha Közép-Európát tudatosan elszegényítjük... ha azt a nézetet valljuk, hogy Németországnak egy csöppnyi fejlődést sem szabad engedélyezni legalább egy generáción keresztül, hogy Németországot évről évre szegénységben kell tartanunk, gyermekeiket pedig éheztetni kell és megnyomorítani”.

A második világháborúnak Európán belül azonban nem gazdasági okai voltak, legalábbis nem abban az értelemben, ahogyan Keynes gondolta. Az okok sokkal inkább területi jellegűek voltak, vagy pontosabban, az „önrendelkezési jog” elvén alapuló területi rendelkezésekből és etnikailag kevert települési minta realitásaiból fakadó konfliktusokból következtek. Keynes arra számított, hogy a békeszerződések elleni első reakciók Németországban jelentkeznek majd. Valójában ez Törökországban következett be, bár ami ott történt, előrevetítette a majdani németországi eseményeket.³⁹

JEGYZETEK

- 1 Luther Márton követeléseinek fontos eleme volt a búcsúcédulák árusításának megszüntetése.
- 2 Az Iszlám Állam térnyerése ugyan vallási köntöst visel, valójában terrorista térhódítás és kegyetlen rablóhadjárat. Az iszlám pénzügyi politikájáról lásd bővebben: DR. VAHID YOUSEFI – KÓBOR JUDIT: *Az iszlám világ pénztörténete és bankrendszere*. Valóság, 2013/6. szám.
- 3 NÉMETH ISTVÁN (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014.
- 4 URBÁN JUDIT: *Az első világháború – új megközelítésben*. In: Grotius – recenzio.
- 5 FERGUSON, NIALL: *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Scolar Kiadó, Budapest, 2012. p. 79–80.
- 6 Az akkoriban nagyhatalomnak elfogadott öt állam – Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia – már korábban is bocsájtott ki nagy mennyiségű kamatozó kötvényt háborúk finanszírozására, és mindegyik esetében számítani lehetett arra, hogy egy nagyobb európai konfliktus esetén ismét ezt tennék. 1905-ben az öt nagyhatalom által kibocsájtott kötvények majd 60 százalékát tették ki a Londonban jegyzett, uralkodó fix kamatozású értékpapíroknak. A Franciaország, Oroszország, Németország és Ausztria által kiadott kötvények az összes értékpapír 39 százalékát adták, vagy a külföldi kincstári adósság 49 százalékát. Uo. p. 83–84.
- 7 Uo. p. 81–82.
- 8 Oroszország, háromnapos döntésképtelenség után, július 31-én kezdte meg az általános mozgósítást, és a német kormány is csak ezt követően küldte el ultimátumát Szentpétervárra. A németek csak augusztus 1-jén üzentek hadat Oroszországnak, a Németország elleni hadüzenet pedig csak két nappal később érkezett meg. Anglia mindössze augusztus 4-én csatlakozott, de a döntést a Rothschildok, s a *The Economist* szerkesztői ellenítették. Uo. p. 86.
- 9 Uo. p. 83.
- 10 Uo. p. 86.
- 11 Uo. p. 87.
- 12 Uo. p. 89.
- 13 Uo.
- 14 Uo. p. 90.
- 15 Bethmann Hollweg hadicél-irányvonalai (1914. szeptember 9.) In: Németh István (szerk.): *Az első világháború*. p. 393.
- 16 BICKERICH, WOLFRAM: *Műlékvár és hadikenyér. Hogyan változtatta meg az I. világháború a gazdaságot?* In: BURGDORFF, STEPHAN-WIEGREFE, KLAUS (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófiája*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. p. 155.
- 17 Uo. p. 156.
- 18 Uo. p. 156.
- 19 Volt pótvaj színezett tوروبól, salátaolaj-pótló vízben hígított növényi kivonatból, műlékvár zselatinból és színezett vízből, és burgonyalisztből készített hadikenyér. 1918-ban több mint 11 ezer ilyen csökkenő tápértékű terméket számoltak össze. Uo.
- 20 Walther Rathenau mellett olyan gazdasági vezetők álltak, mint Florian Klöckner, a duisburgi Klöckner konzern résztulajdonosa, Franz Burgers, a Schalkai Bánya- és Kohóüzemek vezérigazgatója, valamint Hermann Fischer, a legnagyobb magánkereskedelmi bank, a Discontogesellschaft tulajdonosa. Az „ipari tanácsadó testület” tagjai voltak többek között Hugo Stinnes, műlheimi iparmágnás, Emil Kirdorf, a Gelsenkirchener Bergwerks AG vezérigazgatója, August Thyssen, Paul Reusch és Hermann Röchling. Uo. p. 161.
- 21 Wolfgang Kapp keletporosz tartományi főigazgató, a Német Hazafias Párt (*Deutsche Vaterlandspartei*) egyik alapítója, rosszállását fejezte ki „a rendkívül aggasztó államszocializmus” miatt. Az össznémet érzületű Krupp-vezérigazgató Alfred Hugenberg mindebben „az individualista gazdasági korszak végét” látta. Uo. p. 157.
- 22 Uo. p. 158.
- 23 Uo. p. 159.
- 24 GALÁNTAI JÓZSEF: *Az I. világháború*. Korona Kiadó, Budapest, 2000. p. 241.
- 25 *Federal Reserve System* („Szövetségi Tartalék Rendszer”, röviden Federal Reserve, nem hivatalos, de gyakran használt rövidítéssel Fed) az Amerikai Egyesült Államok központi bankrendszere. Az 1907-es bankpánik után a Kongresszus létrehozta a Nemzeti Monetáris Bizottságot (*National Monetary Commission*), hogy dolgozza ki a bankrendszer reformjának tervét. A bizottságot Nelson Aldrich szenátusi republikánus pénzügyi szakértő vezette. Aldrich a központi bank gondolatának ellenzőjeként Európába is elutazott, de miután megvizsgálta Németország bankrendszerét, arra a meggyőződésre jutott, hogy a központi bank jobban működik, mint az államkötvényekre épülő rendszer. 1910-ben Aldrich, illetve a J. P. Morgan, Rockefeller és Kuhn, Loeb, & Co. Bankok képviselői 10 napra félrevonultak a georgia-i Jekyll-szigetre. A megbeszéléseket Paul Warburg (Kuhn, Loeb, & Co.) irányította, és ő készítette el később a Federal Reserve-törvény első vázlatát. A találkozó nagy jelentősége ellenére egészen 1916-ig, három évvel a törvény elfogadása utánig, titokban maradt a nyilvánosság, sőt a kormány előtt is (Bertie Charles Forbes írt

- róla először egy újságcikkben). A Federal Reserve, amelynek első elnöke Warburg lett, kulcsszerepet játszott az első világháború idején a szövetségesek és az Egyesült Államok háborús erőfeszítéseinek finanszírozásában.
- Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Federal_Reserve_System (Hozzáférés: 2014.05.30)
- 26 Németországot katonailag nem győzték le. Még 1918-ban is erősebbek voltak a franciáknál, Clemenceau megállapítása szerint: „A németek hibája az, hogy 20 millióval több van belőlük”.
- 27 Wilson, Thomas Woodrow (1856–1924) demokrata párti politikus, az Egyesült Államok elnöke (1913–21). Az I. világháború idején az elnök személyes tanácsadója; Edward Mandell House ezredes szervezte azt a találkozó sorozatot, amely mára a Külügyek Tanácsa (*Council of Foreign Relations*, CFR) név alatt a világ egyik legnagyobb globalista társaságává vált. E találkozók során született meg 1917-ben a 14 pont, amely alapul szolgált a béketárgyalásoknak és a Népszövetség létrehozásának. A Külügyek Tanácsának székhelye New Yorkban, a Harold Pratt házban található, amelynek adományozója a Rockefeller’s Standard Oil társaságot uraló Pratt család. In: BRADLEY, MICHAEL: *Titkos társaságok könyve*. Alexandra Kiadó, Pécs, 2006. p. 38.
- 28 A versailles-i békeszerződés (1919. június 28.) részleges közlését lásd: HALMOSY DÉNES: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983. p. 53–78.
- 29 FÖRSTER, STIG: *A globalizált háború*. In: Burgdorf, Stephan – Wiegrefe, Klaus (szerk.) *Az első világháború*. p. 194.
- 30 Németh István: *A 20. század „őskatasztrófiája” (Tézisek)*. In: uő (szerk.): *Az első világháború*. p. 355.
- 31 NÉMETH ISTVÁN: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)*. Aula Kiadó, Budapest, 2004. p. 121.
- 32 TÓTH PÉTER ANDRÁS: *Hans Delbrück és a háborús felelősség kérdése*. In: Németh István (szerk.): *Az első világháború*. p. 311–322.
- 33 Hans Gottlieb Leopold Delbrück (1848–1929): német történész és politikus. Történelmet tanult, s 1873-ban doktorált. Önkéntesként részt vett a porosz–francia háborúban. 1883-tól Heinrich von Treitschke-vel együtt, majd 1889–1919 között egyedül szerkesztette a *Preußische Jahrbücher*t. 1885-től a berlini Frigyes-Vilmos-Egyetem tanára, ahol a hadtörténetet bevonta az általános történettudományba. 1921-től emeritusként öt kötetes világtörténetet írt.
- 34 Tóth Péter András: *Hans Delbrück*. p. 313.
- 35 Ferguson, Niall: *A világ háborúja*. p. 104.
- 36 Uo. p. 93.
- 37 Uo. p. 107.
- 38 BBC HISTORY MAGAZIN (online): 100 évig fizették az első világháború adósságait. http://index.hu/.../2015/.../100_evig_fizettek_az_első_vilaghaboru_adossagait (2015.05.20.)
- 39 Ferguson, Niall: *A világ háborúja*. p. 141–142.